

VÝZNAMNÉ DÍLO O KOMPLEXNÍCH ZÁKONITOSTECH
SPOLEČENSKÉHO VÝVOJE

(Recenze knihy O. Šika *Ekonomika, zájmy, politika*)

Je zákonitě, že tvůrčí rozmach marxismu, podnícený XX. sjezdem KSSS, se nejvíce projevil v oblasti politické ekonomie. Je přitom zvláště radostné, že publikace našich ekonomů se nešoustředují jen k některým dílčím, „aktuálním“ otázkám, ale že se v centru kritického rozboru ocitají především základní zákonitosti ekonomických vztahů. Takovým dílem je kniha J. Vejvody, *Zbožní výroba ve státním socialistickém sektoru*¹ či stať Č. Kožušníka *Vlastnictví a ekonomické vztahy*.²

Společným rysem těchto a jiných prací podobného zaměření je, že novátorsky rozvíjejí ty momenty v základní teoretické problematice politické ekonomie, resp. vůbec historického materialismu, jež byly v údobí jejich dogmatické interpretace opomíjeny. Přitom však tyto práce sdílejí s dosavadní dogmatickou interpretací její metafysickou jednostrannost. Ulpěl-li dogmatismus na jedné stránce, tito tvůrčí autoři

zase ulpívají na protichůdné stránce. Sdílejí s údobím dogmatismu, s údobím „stalinské epochy marxismu“ to, že nevycházejí ze stanovisek Marxova Kapitálu v celé jejich dialektické složitosti.

Nyní se k těmto pracím připojuje i kniha O. Šika *Ekonomika, zájmy, politika*.³ Šikova kniha je — šíří i hloubkou své náplně — filosofickým dílem o společenských vztazích v celé jejich komplexnosti. V rámci těchto komplexních souvislostí nově, synteticky formuluje i základní teoretickou problematiku politické ekonomie.

Naše recenze, určená pro filosofické pracovníky, se soustředí k obecně filosofické a historickomaterialistické problematice Šikovy knihy.

O zákonu jako vnitřně rozporné tendenci

O. Šik podává takovéto vymezení zákona (lze je pokládat za obecné, i když v něm hovoří jen o ekonomických zákonech): „Zákon tedy vyjadřuje dlouhodobou tendenci vývoje určitého ekonomického procesu, jeho stále znovu se prosazující podstatu určité kvality v závislosti na kvalitě vývoje jiného či jiných ekonomických procesů, tendenci, která se ovšem prosazuje uvnitř neustálého rozporného vývoje, při stálém odklonu vývoje daného ekono-

¹ J. Vejvoda, *Zbožní výroba ve státním socialistickém sektoru*, ČSAV 1960. Se základní koncepcí knihy J. Vejvody jsem polemizoval ve své monografické práci *Přínos Marxova Kapitálu k poznání společenských zákonů*, Rozpravy ČSAV 1962, str. 121 a n.

² Č. Kožušník, *Vlastnictví a ekonomické vztahy*, Nová mysl 1959, č. 7. Na stať Č. Kožušníka kriticky navazují v článku *Klíčová úloha vlastnických vztahů v komplexu výrobních vztahů*, Otázky marxistické filozofie 17, 1962, 5, 431 a n.

³ O. Šik, *Ekonomika, zájmy, politika*, Praha 1962.

mického procesu od svého zákonitého vývoje.⁴

Šikovy formulace o vnitřní rozpornosti ekonomických zákonů vyjadřují Marxovo pojetí ekonomických zákonů, jak je rozvinuto v Kapitálu. Ale je závažný rozdíl mezi hloubkou proniknutí k vnitřní rozpornosti ekonomických zákonů u Marxe a u Šika. Marx formuloval v 13. kapitole III. knihy Kapitálu zákon sestupné tendence míry zisku jako takový, v 14. kapitole formuloval příčiny procesů, jež působí proti směru působení zákona sestupné tendence míry zisku, a v 15. kapitole odhalil, jak i tyto protichůdně působící tendence vyjadřují vnitřní rozpornost zákona sestupné tendence míry zisku. O Šik ale ulpívá na prvních dvou etapách; pouze uvede zákonitou tendenci a vůči ní rozpornou tendenci, aniž odhaluje, jak se určující stránka rozporu prosazuje uvnitř určované stránky rozporu.

Marx odhaluje, jak určující stránka rozporu hodnota — užitná hodnota, stránka hodnotového určení, mění vnitřní pohyb svého protipólu, zhodnocuje se, to znamená rozmnožuje sama sebe a utvrzuje své vlastní určení uvnitř sféry svého protipólu, sféry užitné hodnoty.⁵

Obdobně chápe Marx vzájemné pronikání obou rozporných stránek i u rozporu výroba — spotřeba, jenž je vlastně hlavním tématem Šikovy knihy.⁶

O Šik však ulpívá na konstatování rozporných tendencí a neodhaluje jejich vzájemné pronikání. Šik kupř. formuluje jako první dva obecné ekonomické zákony „zákon rozvoje užitných hodnot“ a „zákon

vývoje výroby v ekonomických proporcích“.⁷ Kategorie „potřeby“ se v jeho formulacích objevuje jako něco daného, nikoliv jako moment rozporu „výroba — spotřeba“, jímž se prosazuje určující stránka, moment výroby.⁸

Chápe-li Šik rozpory, aniž takto náležitě postihuje jejich vzájemné pronikání, vystupují v jeho díle rozpory příliš jako vnější rozpory toho druhu, jako kupř. je v Marxově Kapitálu rozpor mezi zbožními výrobky a penězi; dostatečně tu nevystupuje vnitřní rozpornost jedněch a těchž předmětů, jakou je v Kapitálu rozpornost mezi hodnotou jedněch a těchž předmětů, jedněch a těchž zbožních výrobků a mezi jejich užitnou hodnotou. Tato okolnost není příznivá pro budování metodologických základů politické ekonomie socialismu. Ekonomické rozpory socialistic- kých výrobních vztahů jsou neantagonistickými rozpory, při nichž vystupuje moment vzájemného pronikání obou rozporných stránek ještě více do popředí, než tomu je u antagonistických rozporů kapitalismu, analyzovaných v Kapitálu. Zatím, co u antagonistických rozporů rozvoj jedné stránky rozporu nutně směřuje k oslabování a posléze k likvidaci druhé stránky rozporu, rozvoj jednoho pólu neantagonistického rozporu podněcuje rozvoj druhé

⁴ C. d. 211.

⁵ Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, Dietz Verlag, 938—940.

⁶ Že je rozpor výroba — spotřeba hlavní otázkou, již se Šikova kniha zabývá, to si ukážeme v dalším textu této recenze. O Marxově pojetí, jak se výroba jako hlavní stránka rozporu výroba — spotřeba prosazuje uvnitř spotřeby, svědčí známé Marxovy formulace z práce *Ke kritice politické ekonomie*, slovensky, 181—204.

⁷ C. d., 212—223.

⁸ Viz zejména Šikovy formulace na str. 218. — Konkrétní ekonomickou náplň této problematiky budeme probírat ještě v pozdějším textu této recenze. Nyní nám jde jen o filosofickou stránku otázky, že Šik pouze konstatuje rozpornost a neodhaluje vzájemné přecházení obou rozporných stránek. Citujme Šikovu formulaci na str. 219: „... výrobní proporce nikdy nejsou absolutně totožné s proporcemi potřeb, a proto jsou vždy v jisté míře zároveň disproporcemi. Jen při naprosto formálně logickém metafyzickém uvažování stojí ekonomické disproporce v absolutním protikladu k ekonomické proporcí. Ve skutečnosti však jakási trvalá, absolutní totožnost výrobních proporcí s proporcemi potřeb neexistuje.“ Šik se zde zastává u konstatování rozdílu mezi oběma rozpornými stránkami.

stránky rozporu. Proto se jednotlivé stránky antagonistických rozporů osamostatňují vůči sobě navzájem, zatím co pro neantagonistické rozpory je charakteristické, že se jejich jednotlivé momenty vůči sobě navzájem stále úžeji prolínají. Vzájemné pronikání obou stránek rozporu, jež jsme si ukazovali na Marxových myšlenkách o antagonistických rozporech kapitalistické zbožní výroby, je tedy ještě významnější u neantagonistických rozporů. Snad hlavním gnoseologickým zdrojem popírání či podceňování vnitřní rozpornosti socialismu a komunismu v epoše kultu osobnosti bylo absolutizování hledisek antagonistických rozporů a jejich relativní vnějškovosti.⁹

Jak se ještě pokusíme ukázat, Šik nesmírně záslužně uplatnil hledisko vnitřní rozpornosti v základních otázkách historického materialismu a politické ekonomie. Právě to, podle našeho názoru, umožnilo, že Šikova kniha pronikavě prohloubila celý přístup k základním teoretickým otázkám historického materialismu a politické ekonomie. Pokusili jsme se o některé kritické poznámky, jak plněji obecně metodologicky využít hledisek a postupů Marxova Kapitálu ve společenských vědách.

⁹ V roce 1940 proběhla v časopisu Pod praporem marxismu diskuse, zda za socialismu existuje či je možný rozpor mezi výrobními vztahy a výrobními silami. Všichni účastníci až na jediného tehdy tvrdili, že takový rozpor neexistuje a nemůže existovat, a redakce v závěru diskuse užila formulace, že rozpor mezi výrobními silami a výrobními vztahy má historický charakter, že to je rozpor, který charakterizoval pouze vykořisťovatelské způsoby výroby. Šik naopak, jak i v této recenzi stručně ukážeme, analyzuje nejen rozpory mezi výrobními silami a výrobními vztahy, ale i rozpornost výrobních vztahů. Pokud jde speciálně o socialistické výrobní vztahy, Šik se jimi v této knize soustavněji nezabývá (kniha je první částí systematické práce, jejíž těžištěm bude ekonomie socialismu). Ale v oddílu o problematice zájmů Šik výslovně tvrdí, že nedostatky, spjaté s chybami v řídicí činnosti, jsou prý podmíněny výlučně gnoseologicky (str. 381).

O Šikově pojetí výrobních sil a výrobních vztahů

Je velikou zásluhou Šikovy knihy, že obnovuje v plně šíři Marxovo pojetí výrobních vztahů. Pod vlivem Stalinových definic o výrobních vztazích jakožto o vztazích, vyplývajících z vlastnických vztahů, se nesmírně zúžilo pojetí výrobních vztahů v marxistické literatuře. Přístup k vymezení, co to jsou společenské výrobní vztahy v rámci dialektické jednoty výrobních sil a výrobních vztahů, byl běžně takový: Je třeba vymežit uvnitř této dialektické jednoty výrobní vztahy. Co nevymežíme jako výrobní vztahy, to jsou výrobní síly. Přitom se uvažovalo o výrobních silách a o výrobních vztazích jako o dvou souborech předmětů, jež sice navzájem úzce souvisejí, ale přece to jsou dva odlišné soubory předmětů.

O. Šik přistupuje k otázce výrobních sil a výrobních vztahů tak, jak k ní přistupoval Marx v Kapitálu: Rozebírá nejprve procesy společenské výroby jako dialektickou jednotu výrobních sil a výrobních vztahů, chápe jednotlivé ekonomické jevy a procesy jako zahrnující obě tyto stránky, a posléze pokládá stránku výrobních sil za tu stránku, kterou je zvláště třeba vydělit. Zvláště významné jsou Šikovy rozbory ekonomické stránky bezprostředního výrobního procesu a jeho vymezení úlohy rozličných momentů výrobních vztahů a rozbory „směny činností“.¹⁰

O. Šik hluboce obnovuje základní linie Marxova ekonomického učení, když ukazuje, jak ekonomická stránka bezprostřední výroby je jádrem výrobních vztahů (s tím je ovšem v rozporu tendence většiny ka-

¹⁰ V roce 1961 jsem napsal články *Pokus o vymezení kategorie výrobních sil a výrobních vztahů, Kličová úloha vlastnických vztahů v komplexu výrobních vztahů a Některé výchozí otázky socialistických výrobních vztahů*, jež postupně vycházejí ve 4., 5. a 6. čísle časopisu *Otázky marxistické filozofie* 1962. V nich rozvíjím tuto problematiku obdobným směrem jako Šik.

pitol Šikovy knihy spatřovat hlavní moment výrobních vztahů ve spotřebě).

V knize O. Šika však najdeme rozličné nepřesné a vzájemně si odporující formulace o tom, jak pojímá výrobní vztahy. Na str. 46 čteme: „... společenská výroba, čili výroba, rozvíjející se za určitých ekonomických vztahů...“ Zde Šik výslovně chápe výrobní vztahy jako společenskou stránku výroby. To je ovšem naprosto nesporné, protože i technická stránka výroby, vzata izolovaně od ekonomické stránky, je skrz naskrz společenská.

Domníváme se, že je nesmírně významné a průkopnické, že Šik ve své knize uplatnil ono původní širší pojetí výrobních vztahů, jak je známé z Marxova Kapitálu, z prací Lenina, Luxemburgové, i z ekonomických prací v SSSR v 20. letech. Ale vyžaduje upřesnění, jak uvnitř dialektické jednoty výrobních sil a výrobních vztahů vymezit stránku výrobních vztahů.¹¹

Šikovo pojetí vlastnictví

O. Šik obdobně jako před třemi roky Č. Kožušník kritizuje představu, že vlastnictví je jakýsi vydělený předpoklad ostatních ekonomických vztahů.¹² Obdobně jako zmíněná Kožušníkova stať ukazuje Šik, jak takovému vytržení vlastnictví z ostatních ekonomických vztahů kritizoval Marx u Proudhona. Možno říci, že Kožušníkova stať poukazovala gnoseologicky hlouběji na to, jak základem celého tohoto způsobu myšlení, jenž vyděluje podstatný moment jakožto samostatný předpoklad, je metafyz-

¹¹ Pokusil jsem se o vymezení stránky výrobních vztahů v článku *Pokus o vymezení kategorie výrobních sil a výrobních vztahů*, Otázky marxistické filozofie XVII, 4.

¹² Č. Kožušník, c. čl. — Pokusil jsem se zevrubně analyzovat Kožušníkova stať v článku *Klíčová úloha vlastnických vztahů v komplexu výrobních vztahů*, Otázky marxistické filozofie, 1962, 5, 431 a n.

zické, lockovské pojetí determinismu. Shodně s Kožušníkem staví Šik proti lockovské představě, že vlastnictví je vydělený předpoklad ostatních ekonomických vztahů, pojetí, že vlastnictví je souhrnem ostatních ekonomických vztahů. Šik to formuluje: „Neexistuje tedy nějaké přivlastňování mimo rozdělení a směnu výrobních prostředků; nic z tohoto vztahu nezbude, vyloučíme-li z něho rozdělování a směnu.“¹³

Ale v žádné oblasti objektivní reality, ani v přírodě, ani ve společnosti nestojí přece alternativa, že klíčová, určující stránka buď má samostatnou existenci a stojí jako předpoklad vydělena vůči určovaným stránkám, anebo určující stránkou není, a je totožná s celým souhrnem ostatních stránek a redukuje se na ně. Ve skutečnosti je dialektická konkrétnost, vlastní výrobním vztahům jako celku, nutně v určitém stupni obsažena i v jednotlivých momentech výrobních vztahů. Proto i ekonomická kategorie vlastnictví, uvažujeme-li ji v abstrakci samu o sobě, v sobě nutně zahrnuje ony konkrétní rysy, vlastní výrobním vztahům jako konkrétním kapitalistickým či socialistickým výrobním vztahům. Klíčová úloha ekonomických vlastnických vztahů v celkovém komplexu výrobních vztahů spočívá především v tom, že ekonomické vlastnické vztahy vyjadřují ekonomickou stránku spojení pracovníků a výrobních nástrojů. Proto se v ekonomických vlastnických vztazích nejkoncentrovaněji projevuje kvalitativní určenost daného historického typu výrobních vztahů.¹⁴

Tato úloha vlastnických vztahů v komplexu výrobních vztahů není Šikovým ani Kožušníkovým pojetím náležitě postížena. Naopak — obě tato pojetí ji relativizují.

¹³ C. d., 253.

¹⁴ Celou tuto problematiku, zejména vnitřní rozpornost výrobních vztahů, úlohu ekonomické stránky produktivity práce a ekonomických vlastnických vztahů se pokouším osvětlit ve zmíněném už článku *Klíčová úloha vlastnických vztahů v komplexu výrobních vztahů*, Otázky marxistické filozofie 1962, 5, 431 a n.

Významnější než podkapitoly o jednotlivých ekonomických zákonech, jež Šik formuluje jako obecné, je podkapitola „Vnitřní rozpornost vývoje ekonomických vztahů (str. 186 a n.). Šik zde ukazuje, jak rozličné momenty výrobních vztahů charakterizuje rozličný stupeň sepjetí se stránkou výrobních sil. Maximálním stupněm sepjetí se stránkou výrobních sil se vyznačuje ekonomická stránka kooperace a dělby práce.¹⁵ Opačnou tendenci projevuje rozdělování spotřebních předmětů.¹⁶ Tento rozličný stupeň sepjetí se stránkou výrobních sil, charakterizující rozličné momenty výrobních vztahů, je základem vnitřní rozpornosti výrobních vztahů.¹⁷

Tato zásadní teoretická myšlenka, jak se rozpornost stránky výrobních sil a stránky výrobních vztahů prosazuje uvnitř jednotlivých momentů stránky výrobních vztahů, nebyla dosud v teoretické stavbě historického materialismu a politické ekonomie náležitě uplatněna, a právě to je jedním z hlavních zdrojů dogmatických zjednodušení při rozborech jak kapitalistické, tak socialistické ekonomiky. Je tedy velmi významným přínosem Šikovy knihy, že uplatnila tento přístup k rozboru ekonomických jevů.

Přistupme nyní k jednotlivým zákonům, jež Šik označuje jako obecné ekonomické zákony, platné pro všechny typy výrobních vztahů. Jako první takovýto obecný eko-

nomický zákon uvádí Šik „zákon rozvoje užitečných hodnot“.¹⁸ Tento zákon má vyjadřovat vnitřní dialektiku základní souvislosti společenské výroby, souvislost mezi výrobou a spotřebou. Šikovy formulace v této podkapitole nevystihují přiměřeně, jak je výroba hlavní, určující stránkou rozporu výroba — spotřeba. I tyto formulace chápou potřebu jako hlavní stránku rozporu. Kategorie potřeby má charakter posledního axiomu, posledního stavebního kamene.¹⁹

Tato tendence přeměňovat relativně určený moment potřeby v daný axiom, v sobě zahrnuje prvek teleologického pohledu na společenskou výrobu, podobně jako ji v sobě zahrnovala Stalinova formulace o „základním ekonomickém zákonu socialismu“. Pouze při teleologickém nazírání se může vzájemně dialektické zprostředkování výroby a potřeby, charakterizované relativně určující úlohou výroby, přeměnit ve výrobu, jejímž „cílem“ je spotřeba.

Jako druhý obecný ekonomický zákon uvádí Šik „zákon vývoje výroby v ekonomických proporcích“.²⁰ Šik nazývá „zákon výroby v ekonomických proporcích“ kvantitativní souvislosti²¹ a v celém textu této podkapitoly píše o proporcích a disproporcích značně formálně. „Potřeby společnosti“ tu opět vystupují jako poslední axiom.²² Šik nepodává souvislejší výklad ekonomického obsahu proporcionalnosti za kapitalismu a za socialismu, neukazuje zevrubněji a výrazněji obecné momenty

¹⁵ C. d., 187 n.

¹⁶ C. d., 190 n.

¹⁷ C. d., 192. Formulace o této vnitřní rozpornosti výrobních vztahů jsou obsaženy v mé práci *Přínos Marxova Kapitálu k poznání společenských zákonů*, kterou jsem nabídl Nakladatelství ČSAV r. 1958, a která vyšla v edici *Rozpravy ČSAV, řada společenských věd*, 1962, 3, str. 14 a n. Ještě zevrubněji jsem se pokusil formulovat tuto problematiku vnitřní rozpornosti výrobních vztahů ve zmíněném už článku *Klíčová úloha vlastnických vztahů v komplexu výrobních vztahů*, *Otázky marxistické filozofie*, 1962, 5, 431.

¹⁸ C. d., 212 n.

¹⁹ C. d., 213—218.

²⁰ C. d., 216 n.

²¹ C. d., 218.

²² C. d., 218, proložená definice zákona; str. 221: „Trvalé kolísání a někdy velmi značné výkyvy ve vývoji výroby (za kapitalismu, pozn. J. C.) jednotlivých druhů výrobků nevjadřují vůbec adekvátní výkyvy vývoje potřeb...“ Polemizují zde jen s Šikovými teoretickými formulacemi o potřebách; plně souhlasím s Šikovým předsjezdovým diskusním příspěvkem, uveřejněným v *Rudém právu* 25. IX. 1962.

ekonomického obsahu proporcí, takže se to obecně v pojmu proporce, platné i za kapitalismu i za socialismu, opravdu v celém textu podkapitoly jeví jako banální fakt existence kvantitativních proporcí bez ekonomického obsahu.

Jako třetí obecný ekonomický zákon uvádí Šik „zákon úspory času.“²³

Zatím co předešlé dva „obecné ekonomické zákony“ formulovaly samozřejmě skutečnosti, a to jednostranně a vlastně převráceně, tato třetí souvislost opravdu v sobě koncentruje ty nejpodstatnější dialektické vztahy a rozpory, jednotící stránku výrobních sil i stránku výrobních vztahů. „Zákon úspory času“ nepochybně vyjadřuje základní vývojovou tendenci ekonomické stránky společenské produktivity práce a ekonomická stránka společenské produktivity práce je jádrem výrobních vztahů, protože ve společenské produktivitě práce se nejúžejí dialekticky prolínají stránka výrobních sil a stránka výrobních vztahů. Ale formulace „úspora času“ a z toho vyplývající ostatní formulace v této podkapitole vyjadřují ekonomickou stránku společenské produktivity práce příliš jako hotový rezultat. Toto hledisko nevyjadřuje vnitřní nutnost rozvoje společenské produktivity práce. Bylo by jistě podivné, kdyby pouze hledisko výrobně technické stránky společenské produktivity práce vyjadřovalo společenskou produktivitu práce jako onen nejzákladnější moment společenské výroby, v němž především tkví nutnost jejího vnitřně rozporného samovývoje, a kdyby ekonomická stránka vyjadřovala rozvoj produktivity práce jen v podobě rezultátu — úspory času.

Je nanejvýš sympatická Šikova snaha odhalit a formulovat „nejobecnější souvislost mezi všemi ekonomickými procesy na všech stupních vývoje . . ., ony souvislosti, které všeobecně určují vývoj těchto ekonomických procesů, jejich nejzákladnější podstatu.“²⁴ Ale přístup Šika k hledání těchto nejobecnějších ekonomických zákonů má ve všech třech případech ten zásadně záporný metodologický rys, že

Šik hledá ten nejobecnější společný znak, vyskytující se ve všech ekonomických procesech. Takové určení, které má samo podobu daného znaku, ovšem nemůže být podstatnou zákonitostí, hlubinnou hybnou silou vývoje, prosazující se v množství ekonomických procesů. Nejde o to vymezit, co je společné všem ekonomickým procesům, ale o to vymezit, co je zákonitostí jejich pohybu.

O Šikových formulacích o zájmech

O. Šik věnuje 80 stran své knihy souvislému rozboru problematiky zájmů. Zdá se, že výchozí Šikovou metodologickou myšlenkou v těchto pasážích je teze: „Neexistují obecné, třídní zájmy nějak mimo psychiku jednotlivců.“²⁵ Šik proto nevychází ve svém rozboru z ekonomicky podmíněného obsahu zájmů, ale ze zájmů jakožto jevů individuální psychiky. Až teprve v závěru celé 80 stránkové pasáže o zájmech, v podkapitole „Ekonomické zákony a ekonomické zájmy“ vyslovuje Šik syntetické formulace o ekonomické determinaci zájmů.

I když tímto přístupem k problematice zájmů trpí dialektické vyvozování zájmů z ekonomických vztahů, je celý tento přístup — vycházející ze zájmů jako z jevů individuální psychiky — na prospěch konkrétnosti rozboru této otázky. Hlavní naší výtkou není ani tak to, že Šik neustále nastoluje problémy z hlediska zájmů jakožto jevů individuální psychiky, jako spíše to, že základem jeho rozboru zájmů není *činnost* jednotlivců, nýbrž *vědomí* jednotlivců. Šik se zamýšlí především nad tím, jak lidé odhalují ve svém *vědomí* podstatu svých třídních zájmů. Z hlediska Šikových formulací o vytváření třídního uvědomnění na str. 312—313 stojí problém tak, že strana vnáší vědecké poznání

²³ C. d., 223.

²⁴ C. d., 229.

²⁵ C. d., 315.

mezi pracující kapitalistických zemí, tím usoustavňuje vlastní zkušenosti pracujících o stávkách, o buržoazní policii, o válečném napjetí, a tak se „jeho (dělníkovým) nejhlubším zájmem stává veškerá činnost, která jednou vyvrve policejní moc z rukou buržoazie, veškerá činnost, jejímž konečným cílem je vytvoření oněch podmínek, za nichž se splní všechny jeho dlouhodobé neuplatněné a neuspokojené zájmy“.²⁶ Šik zde hned podotýká, že jeho náčrt vývoje třídního proletářského uvědomění je zjednodušený, ale pro celý 80-stránkový Šikův rozbor zájmů je charakteristické, že v popředí stojí otázka *poznání* vlastních zájmů, kdežto úloha *takové vlastní činnosti* mas, při níž si masy ještě nejsou plně vědomy svých zájmů, nestojí v centru Šikova výkladu. Ve skutečnosti ale právě takováto činnost mas je základem celého přerůstání okamžitých zájmů v dlouhodobé zájmy v procesu socialistické revoluce.

Komunistické strany v současných kapitalistických zemích nepřístupují ke vtažení širokých mas do procesu socialistické revoluce tak, že by především vnášely do vlastních zkušeností mas vědecké poznání, a že by tak připravovaly masy k činnosti, jejímž cílem by bylo svržení moci buržoazie. Komunistické strany v současných kapitalistických zemích vedou masy především k *takové činnosti*, jež je masám ihned bezprostředně dostupná. Nejde především o to, že vědecké poznání masám objasňuje, že v jejich vlastních zkušenostech je skryto vědomí o nutnosti socialistické revoluce, a že je vede k tomu, aby jednaly v souladu s tímto poznáním. Jde především o to, aby pracující kapitalistických zemí plně rozvinuli svou činnost při prosazování oněch akutních zájmů, jichž si jsou bezprostředně vědomi, a aby vyvolali takové historické situace, při nichž vítězství pracujících v těchto otázkách rozbíjí samy základy politické moci buržoazie. Uvědomování si podstaty třídních zájmů u vyspělé části proletariátu má své místo v objektivních podmínkách

tohoto přerůstání činnosti celé masy pracujících v socialistickou revoluci. Opomíjeli Šik při rozboru zájmů tyto objektivní podmínky činnosti pracujících a jejího přerůstání v revoluční činnost, opomíjí tu nejpodstatnější věc v celé problematice zájmů.

Tato Šikova intelektualizace celé problematiky ekonomických vztahů, zájmů a politické činnosti se projevuje i v jeho formulaci o určující úloze ekonomiky vůči politice.²⁷ Jako těžiště septicí politiky a ekonomiky Šik formuluje poznávání ekonomické podstaty zájmů a politické činnosti, nikoliv činnost lidí, jíž se ekonomické tendence prosazují, ať už je stupeň uvědomění tohoto ekonomického obsahu větší či menší.

Nesmírně cenným přínosem Šikovy knihy pro celou teorii historického materialismu je jeho včlenění teorie o podstatě morálky do teorie zájmů. Šik ukazuje, jak při obětování se jednotlivce za války nejde o to, že by člověk jednal proti svým osobním zájmům, jak dlouhodobý společenský zájem je i osobním zájmem hlučce přesvědčeného komunisty, jak tu jde o vnitřní rozpornost osobních zájmů.²⁸ Ač je Šik ekonomem a ač napsal knihu o ekonomických základech historického materialismu, přistupuje i k otázkám společenského vědomí a morálky s filosoficky hlubším pohledem než sovětský filosof s. Gak, s jehož myšlenkami s. Šik polemizuje.

Je to zejména tato pasáž o zájmech, jež je bezprostředně poučná pro celý náš stranický aktiv. V tomto ohledu má stěžejní význam Šikova myšlenka: „Zájmy jsou objektivně podmíněny a jenom uspokojováním určitých potřeb a vytvářením jiných potřeb... lze cílevědomě působit na rozvíjení a usměrňování zájmů...“²⁹

²⁶ C. d., 313.

²⁷ C. d., 417—418.

²⁸ C. d., 320 n.

²⁹ C. d., 344.

Kapitola o státně monopolistickém kapitalismu má pouhých 100 stran z celkového textu 555 stran Šikovy knihy. Přitom i dobrá polovina této kapitoly je věnována problematice byrokracie za kapitalismu, strategie dělnické třídy atd. Vlastní ekonomický rozbor státně monopolistického kapitalismu je tedy v Šikově knize velmi stručný. Přes to Šik vyslovuje velmi zásadní obecné myšlenky o státně monopolistickém kapitalismu, jež by vyžadovaly zevrubného zdůvodnění.

O. Šik spojuje základní Leninovy myšlenky o zespolečenštění výroby v monopolistickém kapitalismu s údaji o poměrné stabilitě cen výrobků.³⁰

Na str. 452 Šik tvrdí, že monopoly narušují vytváření samotné průměrné míry zisku v té podobě, v jaké byl charakteristický pro předmonopolistický kapitalismus. Na str. 454 užívá Šik formulace „mizení tohoto předmonopolistického tržního regulátoru, t. j. průměrného zisku.“

Tato svá tvrzení Šik nedokazuje žádnou teoretickou argumentací, ale tím, že prostě uvádí relativně stabilní ceny výrobků vysoce monopolizovaných odvětví.³¹ Ale i tvorba tržních cen přece v jistém smyslu zajišťovala potřeby společenské reprodukce celkového společenského kapitálu. Investiční činnost orgánů společenského kapitálu v podmínkách státně monopolistického kapitalismu je ovšem cílevědomě zaměřena ke stimulování takového přelévání kapitálu, jež by maximálně vyhovovalo potřebám reprodukčního procesu společenského kapitálu jako celku. Ale empirické údaje o relativní stabilitě cen uváděných výrobků neukazují, v jakém stupni tuto stabilitu podmiňoval už sám živelný pohyb vytváření cen, a v jakém stupni je takováto stabilita možná pouze díky záměrné investiční činnosti orgánů společenského kapitálu. Živelná tvorba tržních cen je vývojově nižším stupněm regulující moci společenského kapitálu;³² zá-

měrná investiční činnost finančních koncernů a imperialistických vlád je vývojově vyšším stupněm téhož antagonisticky rozporného procesu. V podmínkách předmonopolistického kapitalismu byla, jak ukazoval Marx v Kapitálu, hlavní pákou, regulující moci společenského kapitálu úvěrová soustava. Úvěrová soustava už v podmínkách předmonopolistického kapitalismu byla s to usměrňovat pohyb několikanásobně větších kapitálových hodnot, než jaké sama představovala.³³ Leč úvěrová soustava, ač takto fungovala jako nástroj společenského kapitálu, současně prováděla v zájmu spekulacních zisků finančního kapitálu nadměrný počet spekulacních koupí a prodejů proti směru objektivních potřeb společenského reprodukčního procesu.³⁴ Obdobně využívají silné monopolistické skupiny i nyní orgánů společenského kapitálu a státního aparátu k prosazování svých konkurenčních zájmů proti mase ostatních kapitalistů.³⁵ Není důvodu, abychom proti sobě stavěli tvorbu tržních cen a působení úvěrové soustavy na jedné straně a investiční činnost společenského kapitálu na druhé straně. Jsou to dvě formy regulující moci společenského kapitálu, obě vyjadřují antagonistickou vnitřní rozpornost celospolečenského řízení výroby v podmínkách kapitalistických výrobních vztahů. V obou případech jde o regulující činnost společenského kapitálu, jež v sobě obsahuje nesmiřitelný, antagonistický rozpor. Orgány společenského kapitálu v obou případech na jedné straně čelí roztržitým anarchickým ten-

³⁰ C. d., 447 n.

³¹ C. d., 448—453.

³² Marx, *Kapitál III*, Praha 1955, 213.

³³ Tamtéž a dále K. Marx, *Kapitál III*, 2. kniha, Praha 1955, 28 a n.

³⁴ Marx, *Kapitál III*, 2. kniha, Praha 1955, 28, 34.

³⁵ Kupř. zisk 500 největších podniků v USA v letech 1954—1955 činil polovinu zisku celé kapitalistické třídy USA (Fortune, červenec 1960).

dencím masy kapitalistů, leč současně využívají celospolečenského dosahu své činnosti k prosazování týchž anarchických, v případě finančního kapitálu parazitických zájmů v obrovském měřítku. Antagonistické rozpory, jež postupují celou kapitalistickou ekonomikou, jsou proto sice pohyblivou, leč v podstatě nepřekročitelnou mezi kapitalistického způsobu výroby. Ač se těžiště akutních účinků antagonistické povahy rozporů přesouvá, antagonistický charakter kapitalistické ekonomiky se reprodukuje na stále vyšší rovině.

Omezené možnosti celospolečenského řízení výroby orgány společenského kapitálu tedy spočívají především v tom, že i účinná opatření mají antagonisticky rozporný charakter a dosah.

O. Šik se snaží nespojovat základní marxistické poznatky o obecných zákonitostech kapitalistického hospodářství s jednotlivými empiricky danými jevy kapitalistické ekonomiky, jež existovaly v době „Kapitálu“, a jež nyní neexistují. Toto úsilí činí jeho rozborů často svěžimi a tvůrčími, někdy však i nevyrovnanými. Někdy Šik dogmaticky tvrdí, že některé tendence se za kapitalismu zásadně nemohou prosadit: „Jakmile by se státní podnikání rozšířilo na úkor soukromého podnikání tak, že by úplně zatlačilo soukromé podniky, znamenalo by to fakticky zánik buržoazie. Proto buržoazie — dokud bude mít politickou moc ve svých rukou — nepřipustí takové rozšiřování státního podnikání, jež by vedlo k její vlastní třídní likvidaci. Státní podnikání uvnitř buržoazních států bude tedy vždy tvořit jen podřízený, doplňující sektor soukromého podnikání, který vzniká právě proto, aby zajistil pro buržoazii prospěšnější rozvoj soukromého podnikání“ (str. 505). Ač bylo bezprostředním cílem Marxova Kapitálu analyzovat pouze předmonopolistický kapitalismus, vymezil už Marx jako zákonitou tendenci kapitalistických výrobních vztahů, že společenský kapitál ruší soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Zatím co monopolní vlastnictví výrobních prostředků

kapitalistickou třídou je trvalým rysem kapitalistických výrobních vztahů, o soukromém vlastnictví jednotlivých kapitalistů Marx zdůrazňuje, že kapitalistický výrobní způsob ruší soukromé vlastnictví a soukromou práci, třebaže v protikladných formách.³⁶ Šikovo tvrzení, že státní sektor musí být za kapitalismu pouze přívěskem soukromého sektoru, je tedy krokem zpět za Marxovu formulaci o zákonité tendenci společenského kapitálu zrušit soukromé vlastnictví. Je nepochopitelné, proč Šik, který v obecné kapitole o kategorii vlastnictví tak relativizoval úlohu vlastnických vztahů, nyní opět tak absolutizuje moment vlastnictví. Už v předmonopolistickém kapitalismu nevyplývá ekonomická moc jednotlivých kapitalistů z rozsahu jejich vlastnictví, ale z toho, jak se podílejí na koncentrování volného společenského kapitálu úvěrovou soustavou, jež diriguje pohyb několikanásobně větších kapitálových hodnot.³⁷ V podmínkách státně monopolistického kapitalismu nejen že nelze spatřovat v rozsahu státního vlastnictví měřítko oslabení kapitalistické třídy — nelze v něm spatřovat ani měřítko rozvídnutosti státně monopolistického kapitalismu. Státně monopolistický kapitalismus nemusí být nutně nejrozvinutější v těch zemích, v nichž je mnoho podniků ve státním vlastnictví; je nejrozvinutější v těch zemích, kde společenský kapitál dokáže maximálně regulovat společenskou reprodukci a přelévání kapitálu do takových výrobních odvětví, aby to maximálně sloužilo společenské reprodukci. Proto denacionalizace neoslabuje státně monopolistický kapitalismus, proto nutno USA považovat za zemi rozvinutějšího státně monopolistického kapitalismu, než Velkou Británii, ač v USA nedochází k zestátnění.

V další části svých rozborů státně monopolistického kapitalismu (jež začíná pod-

³⁶ Marx, *Kapitál III*, Praha, 1955, 284.

³⁷ Marx, *Kapitál III*, Praha 1955, 460 a 473.

kapitolou „Státní monopolismus a krize“³⁸ se Šik zabývá zdrojem nutnosti krizí. Zdroj nutnosti krizí vidí nikoliv především v antagonistických rozporech kapitalistické výroby, ale v rozporu mezi výrobou a spotřebou.³⁹ Šik formuluje nutnost kapitalistických krizí jako důsledek rozporu mezi kapitalistickou výrobou a mezi omezenou koupěschopností obyvatelstva.⁴⁰

Absolutizování rozporu výroby a spotřeby bylo snad hlavním rysem, jenž odlišoval zjednodušující rozboru kapitalismu v období kultu osobnosti od Marxova Kapitálu. Rovněž s tím související přeceňování úlohy militarizace v soudobém kapitalismu bylo v marxistické politické ekonomii po XX. sjezdu KSSS velmi zevrubně a průkazně kritizováno.⁴¹ Naše recenze se soustřeďuje pouze k metodologickému významu Šikovy knihy pro rozvoj marxis-

tické filosofie a společenských věd. Nemůžeme se zde tedy pouštět do zevrubnější polemiky v těchto konkrétních ekonomických otázkách. Musíme jen konstatovat, že Šikova přehnaná formulace o tom, jak „mizí“ přelévání kapitálu, je v této druhé části jeho rozboru státně monopolistického kapitalismu vystřídána návratem ke zjednodušujícímu pohledu na kapitalismus, charakteristickému pro údobí kultu osobnosti.

Jak jsme se již zmiňovali úvodem tohoto bodu, věnuje autor polovinu celé kapitoly o státně monopolistickém kapitalismu problematice byrokracie, polemice s revizionistickými teoriemi, problematice politické strategie dělnické třídy. Ale je to příliš mnoho problémů, než aby bylo možné se jimi tvořivě vědecky zabývat v tak omezeném rozsahu, jaký jim Šik věnuje. Šikovy pasáže o těchto otázkách spíše jen zhrnují základní myšlenky.

ZÁVĚR

Dílo O. Šika podněcuje k přemýšlení o klíčových otázkách historického materialismu a o metodologii společenských věd. Snažili jsme se v této recenzi zejména o zásadní výměnu názorů v otázkách, jež se nám jevily diskutní.

Ač je tato kniha, jak autor v předmluvě píše, pouze průpravnou prací k rozpracování otázek ekonomie socialismu, obsahuje nesmírně významné metodologické podněty pro další rozvoj nejen politické ekonomie, ale i historického materialismu a všech společenských věd. Učí komplexnosti v přístupu k rozboru společenských procesů, učí chápat ekonomické a vůbec společenské zákony jako vnitřně rozporné tendence a uvědoměle využívat této objektivní rozpornosti.

Josef Cibulka

³⁸ O. Šik, c. d., 470 n.

³⁹ „...základní příčina vznikání hospodářských krizí, t. j. nezbytnost rychlejšího růstu výroby než koupěschopné poptávky (čili trhu...“ (str. 470). Že je rozpor mezi výrobou a spotřebou zdrojem kapitalistických krizí, rozvíjí Šik zejména na str. 476—497. V této souvislosti cituje (str. 478) Marxův výrok, že omezená koupěschopnost obyvatel je „konečnou příčinou“ všech kapitalistických krizí. Tento Marxův výrok však nevystihuje podstatu Marxova ekonomického učení. Marxovo ekonomické učení hluboce odhaluje, jak jsou oběh a spotřeba zprostředkujícími články společenského výrobního procesu jako dialektického celku. Roza Luxemburgová, jež obdobně jako Šik pokládala rozpor mezi výrobou a spotřebou za základní rozpor, vyjádřila svůj odpor k Marxovu pojetí takto: „Schema (míněno Marxovo reprodukční schema, pozn. J. C.) sice krize připouští, ale vylučně z nedostatku společenské kontroly nad výrobním procesem. Vylučuje ale hluboký základní rozpor mezi výrobní schopností a spotřební schopností kapitalistické společnosti. (Roza Luxemburgová, *Die Akkumulation des Kapitals*, 270.

⁴⁰ O. Šik, c. d., 396.

⁴¹ Arnold Berman, *O metodě v politické ekonomii*, Political Affairs, 1956, česky *Politická ekonomie*, 1957, č. 3, str. 203 a n.